

Dietrich Bonhoeffer

Een nieuwe taal. Kerk en Oecumene

1. Met andere woorden

De tijd van voor de oorlog of voor de crisis komt nooit meer terug. Dat besef is heel sterk. Het beheerste velen in de tijd van de tweede wereldoorlog. Het duikt opnieuw op tijdens de coronacrisis. Dietrich Bonhoeffer, gevangene van het naziregime en vermoord op 9 april 1945, in het zicht van de bevrijding, was zich in de gevangenis ervan bewust: we zullen niet meer dezelfde zijn. Hij spreekt over een nieuwe taal. Daarmee bedoelt hij iets anders dan een woordkeuze. Het gaat om een andere benadering van de werkelijkheid. Een sprekend voorbeeld van anders spreken is wat Bonhoeffer op 27 juni 1944 opschrijft over de verlossingsleer. Het christendom wordt altijd voorgesteld als een verlossingsgodsdienst. Hij noemt dat een kardinale fout, gebaseerd op verlossingsmythen die de overwinning op de dood beogen. De mythen zijn niet historisch, zij zoeken een leven na de dood. Verlossing betekent dan verlossing uit zorg en nood, uit angst en verlangen, uit zonde en dood naar een beter hiernamaals. Voor Bonhoeffer is dat een spreken aan de grenzen. Hij wil daarentegen een taal voor midden in het leven. In latere brieven, van 16 en 18 juli 1944, schrijft hij over het areligieuze van deze taal. Het geloof is allesomvattend, het is een levensdaad. Jezus roept ons niet tot een nieuwe religie, maar tot het leven. Wie areligieus over God wil spreken, moet zo over hem spreken dat de goddeloosheid van de wereld niet wordt verhuld, maar juist wordt blootgelegd. De brieven hebben velen geboeid en geïnspireerd, maar ze hebben ook vragen opgeroepen. Bonhoeffer zegt zelf, dat hij soms schrikt van zijn eigen gedachten. Ook tegen het einde geeft hij aan midden in het leven te staan. De kernwoorden zijn voor hem vrijheid en mondigheid. In de doopbief aan zijn petekind klinkt het ook door: niets zal meer hetzelfde zijn. Hij spreekt daarin ook over de kerk. "Onze kerk die in deze jaren alleen gevochten heeft voor zelfbehoud, alsof ze een doel was op zich, is niet in staat het verzoenende en verlossende woord te brengen aan de wereld en de mensen. Daarom moeten de oude woorden wel hun kracht verliezen en verstommen"¹.

Het is opgeschreven in de gevangenis voordat hij vermoord werd en toch midden in het leven, woorden voor na de oorlog. Maar deze gedachten komen niet uit de lucht vallen, ze zijn het resultaat van een proces van jaren. Begin jaren dertig verblijft Bonhoeffer een jaar in Amerika, officieel een studiejaar, maar het is ook een kennismaking met andere kerken, met een andere werkelijkheid en een andere taal dan hij gewend was. Hij wordt ook geconfronteerd met de problematiek van armoede en rijkdom, met rassendiscriminatie.

De jaren dertig worden voor Bonhoeffer een zoektocht, met daarin ook een praktische keuze voor de oecumene en voor een radicale politieke stellingname. Opvallend zijn de colleges die hij geeft over de kerk, maar ook de bijdragen op oecumenische bijeenkomsten, waaronder zijn toespraken in Fanö. Er is ook een brief aan Gandhi, geschreven in 1934. Bonhoeffer gaat een grens over, hij wordt tijdgenoot van mensen die na hem komen. Dat is in de keuze voor de veelkleurige eenheid van de kerk en in de keuze voor een middel in de strijd tegen onrecht. De oecumene betekende een radicale verandering in de kerken, met name in de kerken van de Reformatie. Het was de wending van

¹ Geciteerd is hier en in de laatste pagina's naar: Dietrich Bonhoeffer: Verzet en overgave. Nieuwe editie, Baarn 1972

exclusief naar inclusief denken. De kerken waren vast komen te zitten in een eng nationalisme, dienden het eigen volk. Niet alleen in Duitsland ging het fout. De nationale kerk werd ook elders vaak gezien als speciaal en dan vond een vereenzelviging plaats, bijvoorbeeld uitkomend in kreten als God, Nederland en Oranje of dat het eigen land werd gezien werd als Gods own country. Er was een zendingsdrang, die er mede op gericht was de eigen kerk over te planten. Dat moest veranderen en die verandering kreeg vorm in de oecumenische beweging. Daarom eerst enkele opmerkingen daarover. Oecumene is meer dan samenwerking van bestaande instituten. Oecumene is ook een bekeringsbeweging, een zoektocht naar een nieuwe taal en een nieuwe werkelijkheid.

2. De oecumenische beweging

De christelijke kerk hoorde bij het christelijke westen en werd daarmee meestal vereenzelvigd. Vanuit het westen moest het evangelie over de wereld verspreid worden. Het kan niet ontkend worden dat dat gebeurde met een zeker gevoel van superioriteit. Maar het was ook juist vanuit zending en missie, dat de rijkdom van de ontmoeting met andere culturen aan het licht kwam. Dat werd ook uitgesproken op de grote internationale zendingsconferenties, waarvan die in Edinburgh in 1910 wel de belangrijkste was. In 1914 werd in het Zwitserse Konstanz een eerste algemene oecumenische organisatie opgericht, de Wereldbond voor het bevorderen van internationale vriendschap door de kerken (World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches). Hieraan zou Bonhoeffer zich later verbinden als jeugdsecretaris. De stap naar de oecumene was voor de kerken als een grensoverschrijding. Hier was sprake van een nieuwe taal, de oude woorden waren te veel gebonden aan een exclusieve manier van denken. In Duitsland was er grote aversie tegen het oecumenische denken, de Deutsche Christen bepaalden in de jaren dertig het klimaat en zij waren niet anders dan een nationaalsocialistische beweging. Vanaf 1933 bekleedden ze een machtspositie en werden door Hitler ingezet om de Belijdende Kerk te bestrijden.

Edinburgh en Oxford

Naast de Internationale Zendingsraad en de Wereldbond waren er twee organisaties die de Wereldraad van Kerken voorbereidden, dat waren Faith and Order en Life and Work; de eerste gericht op structurele eenheid van de kerken en de tweede als een wereldwijd diaconaat. Beide bewegingen hielden in 1937 een conferentie, Faith and Order in Edinburgh en Life and Work in Oxford. De tijd van optimisme was toen voorbij. In Edinburgh werd het zo samengevat: "Waar zelfs tien jaar geleden in een groot deel van de wereld een geest heerste van optimistisch geloof in de totstandkoming van een ware internationale orde, daar is thans verwarring en een gevoel van hopeloosheid". Oxford hield zich sterk bezig met de actuele politieke vragen. Men spreekt over de rassentegenstellingen. Het bestaan van verschillende rassen moet met vreugde en eerbied worden aanvaard. Maar er is geen reden om onderscheid te maken tussen de rassen wat betreft hun wezenlijke waarde. Geconstateerd wordt, dat verschillen gemaakt worden tot tegenstellingen. Het zuiver houden van het bloed wordt soms gezien als hoogste gebod Gods. Het is de plicht van de kerk om de realiteit van de broederschap te laten zien, zoals God die bedoelt. Er kan in de kerk, in de vieringen en in de organisatie geen plaats zijn voor enige uitsluiting of gedwongen scheiding op grond van ras of kleur. De taal is duidelijk en men keert zich hiermee tegen de ontwikkelingen in Duitsland. De Rijkskerk wordt afgewezen: raschristendom is geen christendom meer. Het wordt nog concreter gemaakt als gesproken wordt over de Joden. Waar Joden worden afgewezen daar heeft de christelijke godsdienst opgehouden te bestaan. Ook duidelijk is men in de gedachte dat elke vergoddelijking van het eigen volk zonde is tegen God. In Oxford wordt ook schuld beleden over het in de kerk zo vaak heersende nationalisme. De verering van leiderschap wordt afgewezen en de

vrijheid van geloof en levensovertuiging wordt benadrukt. Een staat, die de menselijke persoonlijkheid of menselijke verhoudingen vernietigt of deze onderwerpt aan eigen bedoelingen is onbestaanbaar met een christelijke levensopvatting. Oxford spreekt hier een nieuwe taal, gebruikt andere woorden en laat een breuk zien met alle nationalistische tendensen. Zo wordt duidelijk waar het in de oecumene om gaat. Door het uitbreken van de oorlog zou het nog duren tot 1948 voordat deze bewegingen samen de Wereldraad van Kerken gingen vormen. De nieuwe taal, toen weer met een duidelijke inbreng vanuit Duitsland, was ook de afrekening met de waan van het nationaalsocialisme. Het was de taal die Bonhoeffer op het oog had. De vraag naar een andere taal is dan ook de vraag naar een grondige vernieuwing².

Wereldraad

Drie woorden kenmerken de Wereldraad van Kerken: witness, service, unity; in het Nederlands: getuigenis, dienst en eenheid. Het duidelijkst kwam dit naar voren op de derde Assemblee in 1961 in New Delhi. Deze bijeenkomst werd afgesloten met drie sectierapporten over deze thema's. In de boodschap aan de kerken worden de drie thema's met elkaar verbonden. Het getuigenis is de belijdenis van Jezus als de weg tot de Vader. De dienst is dienst aan alle mensen. Deze dienst gaat in tegen alle onverschilligheid en vijandigheid. Eenheid betekent dat christenen samen één familie vormen. Alle verschillen van taal, ras, sekse en cultuur zijn in Christus overwonnen³.

Met deze drie woorden werd het eigene van de wereldkerk uitgedrukt. De kerk heeft een boodschap voor de wereld. Het geloof dat beleden wordt heeft een adres. Daarmee heeft de kerk een eigen taal, de geloofstaal. Het is in de wereld getuigen van een andere werkelijkheid dan die voorhanden is. Er is een solidariteit met de wereld. De kerk staat daarom niet tegenover de wereld, maar er midden in als deel van de wereld. Ze bestaat niet voor zichzelf, maar is er omwille van de wereld. Het kan dus nooit gaan om het voortbestaan van de kerk, maar wel om de nieuwe, vernieuwde wereld. Daarbij blijft er het geheim van de eenheid. Er is herkenning in de liturgie, het gebed, de blijvende verbondenheid. Kerk-zijn is samenzijn over alle grenzen heen.

M. M. Thomas

“De context ervan is de voorwaartse beweging van het koninkrijk Gods, waardoor de hele schepping, inclusief de krachten van de samenleving en de kosmische krachten van het universum, in Christus wordt herschapen”⁴. Aldus de Indiase theoloog M.M. Thomas, die de eerste 25 jaar na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol speelde in de oecumene. Hij was lid en een aantal jaren ook voorzitter van het Centraal Comité van de Wereldraad. Veel van wat hij optekent doet denken aan Bonhoeffer. Het is een nieuwe taal en het is ingaan op een nieuwe werkelijkheid; daar was men vooral in die begintijd mee bezig. De kerk voor anderen, dat is oecumene. Voor Thomas staat de belijdenis aangaande Christus centraal, de aanwezigheid van Christus in de oecumene. Christus is een vuur dat in ons brandt als hij het brood breekt voor allen. Het gaat vanuit deze kern om de zending tot de wereld, om actieve deelname aan sociale en culturele structuren. Oecumene staat in dienst van de humaniteit en is een verweer tegen de afgoderij en de krachten van zelfrechtvaardiging. Dus tegen de waan van de dag, maar volop betrokken bij processen van verandering. De kerk is een gemeenschap die open staat voor alle mensen. Maak geen onderscheid: “evangelism is service”. Dat

² Een Nederlands verslag in: De kerk aan het werk in Oxford en Edinburg, door Dr. J.C. Wissing, uitgegeven door de Oecumenische Vereniging in Nederland, 2de druk 1939

³ World Council of Churches. New Delhi Speaks, SCM-Press London, 1962. En: The New Delhi Report. The Third Assembly of the World Council of Churches 1961, London 1962

⁴ M.M. Thomas: Towards a Theology of contemporary ecumenism. Uitgave van The Christian Literature Society and The World Council of Churches, printed in India 1978, pag. 162vv.

impliceert ook betrokkenheid bij de sociale strijd voor een rechtvaardiger samenleving. De kerk zal de lessen, geleerd van de verkeerde keuzes die in het verleden gemaakt zijn ten aanzien van politieke veranderingen en sociale revoluties, ter harte moeten nemen. Daarom zal de kerk de dialoog aangaan met de verschillende stromingen, met marxisme en liberalisme. Ze zal solidair zijn met hen die de strijd daadwerkelijk aangaan voor een rechtvaardiger samenleving. Dat betekent ook een positieve houding tegenover de revoluties die onrechtvaardige verhoudingen willen beëindigen. De kerk is uit op universele vrede en keert zich tegen geweld. Maar ze zal solidair blijven met die christenen die volledig participeren in de revolutionaire strijd en daarin ook soms geweld accepteren⁵. De vraag dringt zich op, of we hier niet een overeenkomst herkennen met de oecumenische weg die Bonhoeffer gaat en had willen gaan na de oorlog.

3. Bonhoeffer en het wezen van de kerk

Hoe is de weg van Dietrich Bonhoeffer in de jaren dertig verlopen? Zijn dissertatie *Sanctorum Communio*, voltooid op 21-jarige leeftijd in 1927, noemde Bonhoeffer een dogmatisch onderzoek naar de sociologie van de kerk. Daaruit blijkt dat hij op zoek was naar de werkelijke kerk. Het gaat hem om de concrete kerk⁶. Het tekent ook zijn verwachtingen. De kerk is als het zout, als het licht in de wereld. Bonhoeffer geeft zich voluit aan de kerk, zowel in wetenschappelijk opzicht als in het pastoraat, maar hij raakt ook teleurgesteld in de kerk. De Duitse protestantse kerk was een evangelische kerk, maar allereerst een volkskerk, die meebewoog met de golven van de tijd. Al snel koos deze kerk in grote lijnen voor acceptatie van het nationaalsocialisme. Het werd de kerk van de *Deutsche Christen*.

In 1930/31 verbleef Bonhoeffer een jaar met een studiebeurs in Amerika. De colleges vielen hem wat tegen en vormden niet zijn belangrijkste lessen. Hij leerde het “zwarte Amerika” kennen en begreep wat discriminatie betekende. Hij woonde de diensten bij in de Abyssinian Baptist Church en nam deel aan talloze discussies. Met vrienden maakte hij reizen naar Cuba en Mexico. Hij ziet ook dat de kerk niet meer overheersend is, maar dat ze bestaat in de schaduw van wolkenkrabbers. Maar diezelfde kerk heeft in Amerika aan sociale betekenis gewonnen. Ze speelt ook een rol in bewustwording bij de minderheden.

Kerkkritiek

Het verblijf in Amerika heeft mede zijn ontwikkelingen in de jaren dertig bepaald. In het zomersemester van 1932 geeft hij, teruggekeerd in Berlijn, naast zijn pastorale werk onder jongeren in een achterstandswijk, colleges over “Het wezen van de Kerk”⁷. De praktijk en de wetenschappelijke bezinning liggen bij Bonhoeffer steeds heel dicht bij elkaar. In de colleges vinden we allereerst een scherpe beschouwing over hoe de kerk in Duitsland er voor staat. In Amerika heeft hij gezien dat de kerk haar dominante plaats heeft verloren. Dat de kerk een stap terug moet doen beschouwt hij niet als verlies. Het probleem is veeleer dat de kerk niet voor haar inzichten wil staan. Ze wil liever overal aanwezig zijn. Deze kerk is tot wereld geworden, maar de wereld is daarmee niet tot kerk geworden. De kerk die zich aanpast en overal wil zijn draagt niet bij aan

⁵ A.w., o.a. pag.154v. (The church and the revolution)

⁶ Ferdinand Schlingensiefen: Dietrich Bonhoeffer 1906–1945. Biografie. Vertaald door Gerard Dekker en Gerard den Hertog, Utrecht 2017, pag. 66

⁷ Voor het volgende is gebruik gemaakt van: Dietrich Bonhoeffer: De levende kerk. Teksten over de kerk 1932–1933. Vertaald en bezorgd door Edward van 't Slot, Utrecht 2018. Zie ook: Dietrich Bonhoeffer: Het wezen van de kerk. Uit collegedictaten samengesteld door Otto Dudzus, vert. Baarn 1972

veranderingsprocessen in de wereld en daarmee hobbelt ze achter de feiten aan. De kerk staat nergens en ze verloochent haar plaats. Waar wil de kerk zijn? Haar voorkeur is het midden, de burgerij. Ze straalt een bangig conservatisme uit. De kleinburgerlijkheid brengt met zich mee, dat alleen kleinburgerlijke zorgen worden benoemd. Bonhoeffer noemt dat een horizonvernauwing. Hij spreekt hier niet in het algemeen, maar heeft het concreet over de plaats die de Duitse Evangelische Kerk sinds 1918 is gaan innemen. Het gevaar is dat de kerk zich zo horig maakt aan de heersende autonome cultuur. Bonhoeffer wist waarover hij sprak, hij zag het gebrek aan weerbaarheid tegen de ontwikkelingen. Het gaat over Duitsland, maar het algemene patroon is breder herkenbaar.

Plaatsbepaling

Wat stelt hij hier tegenover? In ieder geval niet een zoveelste plaatsbepaling. De eigenlijke plaats van de kerk kan ook niet concreet worden aangegeven. De plaats van de kerk is Gods eigen plaats. En Gods plaats valt niet automatisch samen met de plaats van de bestaande kerk. De kerk staat midden in de tijd en de cultuur. De plaats van de kerk is het kritische middelpunt van de wereld te zijn. Dat is te staan op de plaats waar ze wacht op God, op Gods woord.

In de praktijk is hier weinig van te zien. De kerk plooit zich naar de eisen van de tijd, en ze beweegt zich aan de periferie. Bij huwelijk, geboorte, dood, daar is de kerk en daar moet ze ook zijn, zo vindt men. De kerk is dan de uitzondering op het dagelijkse leven, is er om het dagelijkse leven te onderbreken. De zondagse eredienst is op die manier weinig anders dan een kerkelijke facultatieve plechtigheid. Intussen worden de kerken leger en de bioscopen voller, want de bioscoop dient dit doel, een onderbreking te zijn van het dagelijkse leven, veel beter dan de kerk. Het klinkt bitter: “de kerk van vandaag omvat alleen nog maar de plechtigheden vierende christenheid”. We zijn vergeten dat de boodschap het volle leven raakt en niet slechts de randen of de bijzondere momenten.

Het klinkt erg fel allemaal. Bonhoeffer had in Amerika kennis gemaakt met een kerk, die bezig was met het dagelijkse bestaan van mensen, een kerk voor het hele leven, een kerk waar ook de taal van alledag werd gesproken. Terug in Duitsland zag hij een kerk die mee weggleed met de geest van de tijd, een kerk die zou gaan dienen als randversiering van een misdadig politiek systeem. Hij kon toen niet weten dat het minder dan een jaar zou duren voordat de nationaalsocialisten aan de macht kwamen. Hij wist wel dat haast geboden was. Daarom koos hij als onderwerp voor deze colleges “het wezen van de kerk”. De kerk bestaat daar waar Gods woord over de hele werkelijkheid klinkt. En de kerk is daar waar het woord wordt geloofd en gehoorzaamd. Dat is midden in de alledaagsheden van deze werkelijkheid.

Christus als gemeente

Christus heeft geen nieuwe religie beoogd, hij heeft geen kerk gesticht. Christus is de grond van de kerk, niet de grondlegger. De kerk is beslissend bepaald door het plaatsvervangende lijden en handelen van Christus. Er is wel een gemeenschap die Christus heeft opgebouwd en die hij in het avondmaal bevestigde. Maar deze gemeenschap wordt weer verbroken, verstrooid. Onder het kruis blijkt er geen gemeente mogelijk. Ook met Pasen is er nog geen kerk, maar we kunnen wel spreken van een opstandingsgemeenschap. De kerk is gegrond in de opstanding.

Bonhoeffer hanteert plaatsvervanging als ethisch begrip. God wordt mens en de mens ondergaat het gericht. Christus treedt binnen in de volksgemeenschap van Israël en vervult de aan het volk gegeven wet. Christus sterft aan het kruis en neemt de toorn op zich. Christus is opgestaan, de mensheid is in Christus gerechtvaardigd. Christus wilde een gemeenschap vormen die heel Israël zou omvatten en die de boodschap van het koninkrijk als nieuw zou verstaan.

Wat betekent het dat Christus niet de grondleger is van de kerk, maar de grond? Christus zelf is de gemeente. Dat is de kern van de incarnatie. Bonhoeffer gebruikt de uitdrukking: "Christus als Gemeinde existierend". Dat betekent: Christus' aanwezigheid op aarde is de kerk. Hij handelt als de nieuwe mensheid. Christus is ook Heer van de kerk, hij rechtvaardigt, hij heeft het laatste woord. Toch is dat geen overmacht, want hij is ook de broeder, in hem bestaat de gemeenschap. In hem wordt de ander tot Christus. Bonhoeffer verwijst hierbij naar Matteüs 25: wat je aan de minste der mensen hebt gedaan, dat heb je aan mij gedaan. Er is de identificatie van de ander met Christus.

Actualiseren

Pinksteren geldt als het ontstaan van de gemeente. We kunnen dit niet losmaken van het voorgaande. Daarom zeggen we: de kerk is gerealiseerd als Christus en wordt geactualiseerd door de Geest. De kerk is iets anders dan een sociaal gegeven. Ze begint niet met enkelingen die zich samenvoegen. Religie is een prestatie van de menselijke cultuur. Maar de kerk is als realiteit met Christus gegeven. In geloof zeggen we dan: alleen God sticht de kerk.

De kerk belijdt haar geloof. Dat is meer dan een belijdenis. De belijdenis vraagt geen kritiekloze beaming. Dat geldt ook van de Apostolische Geloofsbelijdenis. Maagdelijke geboorte en nederdaling ter helle zijn artikelen die weerstand oproepen, ze schrikken af. Je kunt niets opleggen, ook geen belijdenis. Het woord moet waarachtig en klaar zijn. Niets is schadelijker dan algemene waarheden uit te stallen als belijdenis. Volgens Bonhoeffer is er een belijdenisvraagstuk, dat nog niet voldoende is doordacht.

In het handelen van de gemeente staat de liefde centraal. Zo actualiseert de Geest de kerk. Liefde bestaat in het ontvangen van de liefde Gods en is het zich gelovig verhouden tot de naaste. Er is slechts één leven van de gemeente, dat is het bestaan voor elkaar en met elkaar. De plaatsvervangende komt uit in de voorbeden. Een voorbede is niet allereerst bidden om verandering bij de ander, maar is schuld op zich nemen, is er plaatsvervangend zijn voor de ander en dat is Christus worden. In de voorbede sta ik op de plaats van de ander. Gelovend in Gods liefde bidden we zo ook plaatsvervangend voor de wereld.

Solidariteit

Waar Bonhoeffer uitkomt in zijn laatste colleges in de zomer van 1932 is de solidariteit met de zondige wereld. Het zijn de vragen die hem in de laatste fase van zijn leven steeds dringender bezig zouden houden. De kerk is geheel wereld en als zodanig aan alle zwakheid van de wereld onderworpen. Als deel van de wereld moet de kerk afzien een zuiverheidsideaal. Laten de vertegenwoordigers van de kerk geen wettische moralisten of zalvende zondezoekers worden. Dan miskennen ze de wereldlijkheid van de kerk en vervallen ze tot perfectionistisch sectedomein. Net als in het begin van zijn colleges vallen ook hier scherpe woorden. Ze laten de afkeer zien die Bonhoeffer heeft van een bepaald soort vroomheid.

Het echte slot is gewijd aan vragen rondom de eenheid. De kerk is niet hetzelfde als het rijk van God. Maar ze weet dat God zich over allen ontfermt. Dat is de basis van de oecumene. Er is een spanning tussen waarheid en eenheid. Zichtbare eenheid is vereist, maar dat mag niet gaan ten koste van het zoeken naar de waarheid.

4. De oecumene en de wereld

Behalve zijn werk als pastor en als docent had Bonhoeffer nog een derde taak, een onbetaalde functie. Terugkomend uit Amerika had hij grote interesse voor de oecumene. En in Berlijn was in de universitaire wereld veel belangstelling voor de oecumenische vragen. Veel docenten deden mee aan internationale conferenties.

Cambridge

Bonhoeffer werd gevraagd om als jeugdafgevaardigde deel te nemen aan de conferentie van de Wereldbond voor de Bevordering van Internationale Vriendschap door de Kerken, die in Cambridge zou worden gehouden. Wellicht had hij op grond van zijn studie meer belangstelling voor Faith and Order en Life and Work, maar hij nam de uitnodiging aan. De Wereldbond bood weinig theologische discussie, maar de vraagstukken van vrede en internationale samenwerking speelden een grote rol en daar wilde hij graag aan meedoen. Dus was hij in augustus 1931 in Cambridge. Nog voor deze conferentie kwam in Duitsland de verdeeldheid aan het licht. Twee bekende theologen, D. P. Althaus en D. E. Hirsch, publiceerden een artikel waarin ze fel stelling namen tegen de oecumenische beweging. Volgens hen was er geen enkele verstandhouding mogelijk tussen Duitsland en de vroegere vijanden, die zij de zegevierende naties noemden. Ze zagen de oecumenische toenadering als een verloochening van het Duitse lot. Bonhoeffer haalde zijn schouders op en noemde het onzin. Maar ondertussen werd wel duidelijk dat zich een scherpe scheiding ging aftekenen in de Duitse kerk. De beide hoogleraren verklaarden geen lid te zijn van de NSDAP, maar ze deelden duidelijk wel veel van de opvattingen van de nazi's. Voor de conferentie hadden velen zich zorgen gemaakt over de verhouding tussen de Duitsers en de Fransen. Maar in Cambridge bleek al snel dat Bonhoeffer juist heel goed overweg kon met de Franse deelnemers.

In zijn verslag⁸ vermeldt Bonhoeffer dat de jeugdconferentie – de jeugd vergaderde deels apart – geen resoluties wilde laten uitgaan. Men wilde liever werken aan nauwere contacten en overeenstemming in de internationale jeugdbeweging. Dat was ook in de geest van Bonhoeffer, die uit was op meer verdieping. Alleen politieke uitspraken doen vond hij onvoldoende. Maar hij kon zich volledig vinden in de boodschap van de hoofdconferentie. De Wereldbond verklaarde daarin, dat naar haar overtuiging de oorlog als middel om internationale conflicten te beslechten in tegenspraak is met de geest van Christus en zijn kerk. Daarom wordt gepleit voor vermindering van de wapenering en een rechtvaardige verhouding tussen de volkeren.

Kupele

Eind juli 1932, enkele dagen na zijn laatste college over de kerk, reisde Bonhoeffer naar Kupele in Tsjecho-Slowakije voor een jeugdconferentie van de Wereldbond. Daar hield hij een toespraak over de theologie van de oecumenische beweging. Voor hem was de Wereldbond niet een organisatie met een aantal humanitaire items, maar ze was kerk, en dat vroeg een theologische fundering. De ontwikkeling van een theologie hoort bij het eigentijds zelfverstaan. Bonhoeffer constateert dat vele practici vinden: gelukkig, hier hoeven we geen theologie te bedrijven. Volgens hem moet echter in het handelen van een oecumenische organisatie doorklinken wat de boodschap van verzoening is in relatie tot kruis en opstanding. De kerk is gemeente van Jezus Christus, die Heer van de wereld is, en het is haar opdracht zijn woord in de wereld uit te spreken. Het terrein van de kerk is de hele wereld.

⁸ De teksten van de oecumenische bijeenkomsten zijn opgenomen in: Dietrich Bonhoeffer: Gesammelte Schriften. Band I. Oekumene, Briefe, Aufsätze, Dokumente 1928–1942, München 1962

Waar de kerk spreekt, daar spreekt Christus. De kerk zal altijd concreet moeten spreken. Als de kerk zegt: ga niet in de oorlog, dan zal ze dat als gebod van God moeten uitspreken. Bonhoeffer vraagt hier, dat de oecumenische beweging als kerk optreedt en belijden en gebod met elkaar verbindt. We kunnen de oorlog niet beschouwen als behorend tot Gods ordening (hij gebruikt het woord *Erhaltungsordnung*) en daarmee als gebod van God, terwijl anderzijds de oorlog om te kunnen bestaan idealisering en vergoddelijking nodig heeft. Daarom kan de kerk niet anders dan de huidige oorlog, ofwel de komende oorlog, verwerpen. Uitdrukkelijk voegt Bonhoeffer eraan toe, dat het daarbij niet gaat om daden te veroordelen uit vroegere oorlogen. Het gaat er om wat we nu verstaan als gebod. We moeten daarbij het woord pacifisme niet schuwen. Zo zeker als het laatste *pacem facere* van God komt, zo zeker zullen wij *pacem facere* ter overwinning van de oorlog.

In de stellingen bij deze voordracht wordt opgeroepen tot internationale verbondenheid. Maar ook wordt aangegeven dat vrede vestoord kan worden. En dat vrede zijn grenzen kent in waarheid en recht. Er is geen recht op oorlog. Je kunt op grond van het ontbreken van recht niet de oorlog rechtvaardigen. In het Duits voor alle helderheid: "Der Krieg ist als Mittel des Kampfes ein heute von Gott verbotenes Tun, weil er die aussere und innere Vernichtung des Menschen bedeutet und so den Blick auf Christus raubt".

Gland

Een paar weken later was er opnieuw een conferentie, nu in Gland, Zwitserland. Bonhoeffer begint zijn inleiding met te vertellen dat iemand tegen hem zei: de kerk is dood. Hij kan het zich voorstellen en vraagt of niet alles wat we ondernemen te laat, substantieeloos en leeg is. Zijn antwoord als gelovige is: de kerk leeft alleen midden in het sterven, ze is er alleen omdat God haar uit de dood tot het leven roept. En God roept ons om te spreken. Bonhoeffer zegt dat we als conferentie niet bijeen zijn als belangenbehartigers van de kerk of als wereldverbeteraars. We zijn bijeen omdat we een stem gehoord hebben, we zijn hier als een bepaalde gestalte van de kerk, geroepen om waakzaam te zijn. Het gaat niet om onze zaak, niet om onze theologie, het gaat om Christus en nergens anders om. Bonhoeffer verwijst naar de problemen van de wereld, hij noemt niet alleen de vele oorlogen, maar ook de honger en de ongelijkheid. Er is haat die gevoed wordt, er is de vernedering van zoveel mensen, politiek extremisme en fanatisme. Het is een wereld die zich meer dan ooit tot de tanden bewapent, met de waan op die manier de vrede te kunnen waarborgen. Het kruis van Christus spreekt het oordeel uit over de oorlog en verkondigt de vrede. Er zijn tegenstellingen, er is strijd, maar oorlog mag er niet zijn. De oorlog in haar huidige gedaante verwoest Gods schepping en verduistert de blik op de openbaring. Oorlog is geen rechtvaardig middel in de strijd. En de kerk weigert gehoorzaamheid als ze de oorlog sanctioneert⁹.

Bonhoeffer kiest heel duidelijk tegen oorlog als middel tot gerechtigheid en vrede. Een theorie van de rechtvaardige oorlog is een drogreden. Hij wil vooral concreet spreken. Opvallend is dat hij daarbij aantekent: "De kerk mag derhalve geen beginselen verkondigen die "altijd" waar zijn, maar enkel geboden die nu waar zijn. Want wat "altijd" waar is, is juist "nu" niet waar. God is voor ons "altijd" juist "nu" God". Niet iedereen zal dit toen begrepen hebben. En het blijft moeilijk, maar het is ook van een verrassende actualiteit. Bethge verwijst bij deze uitspraak terecht naar de brieven uit de

⁹ Over het oecumenisch werk van Bonhoeffer zie: Eberhard Bethge: Dietrich Bonhoeffer. Theoloog/Christen/Tijdgenoot, Utrecht/Baarn, 1968, pag. 207vv. en pag. 259vv.

gevangenis. Wat Bonhoeffer toen schreef was heel concreet, maar voor hem ook niet volstrekt nieuw¹⁰.

Duitsland – Barmen – Engeland

Toen op 30 januari 1933 de macht werd overgedragen aan Hitler, klonk in het huis van de familie Bonhoeffer eenstemmig: dit betekent oorlog. Het betekende voor Dietrich strijd op verschillende fronten. De Deutsche Christen kregen in de kerk een machtspositie, en dat maakte het moeilijk voor de oecumenische beweging. Velen probeerden een compromis te bereiken. Bonhoeffer wilde niet weten van enige erkenning van een kerk waarin men gehoorzaamheid aan de Führer beloofde. Een zinnige afvaardiging vanuit Duitsland naar oecumenische organen was voortaan onmogelijk. Bonhoeffer kon alleen mee blijven doen, omdat hij een officiële functie bekleedde in de Wereldbond. Deze bond werd later opgenomen in de Raad van Life and Work.

Binnen de Wereldbond bond Bonhoeffer de strijd aan met allerlei leidinggevendenden die de Duitse Rijkskerk niet helemaal wilden afwijzen. Bonhoeffer keerde zich tegen invloed van de Deutsche Christen, en bouwde mee aan de Belijdende Kerk (Bekennende Kirche).

De Belijdende Kerk was een geweldige poging om het onheil te keren. Het eigenlijke begin was de verklaring van Barmen, waaraan Karl Barth een belangrijk aandeel had¹¹. Bonhoeffer werkte er ook van harte aan mee. Voor hem was de Belijdende Kerk de enige rechtmatige voortzetting van de Duitse evangelische kerk. Maar hij vond de verklaring van Barmen te algemeen en zag ook snel waar de Belijdende Kerk tekort schoot. Ze was te zeer uit op zelfbehoud. Het klonk allemaal heel vroom, het opkomen voor de rechte leer, het opkomen voor de eigen mensen. Dat laatste betekende ook opkomen voor de gedoopte Joden. Maar Bonhoeffer wilde meer, hij wilde zonder restricties opkomen voor de Joden. Die last was de Belijdende Kerk te zwaar. Velen hoopten ook nog op een betere verstandhouding met de rijkskerk. Bonhoeffer was zich ervan bewust dat gekozen moest worden. Dat gold ook voor de oecumenische beweging. Hij wilde niet samen met nazi-gezinde vertegenwoordigers naar conferenties. Hij kwam daardoor volledig klem te zitten en kon vanuit Duitsland nauwelijks de contacten onderhouden. Daarom nam hij de benoeming aan als predikant van een Duitse gemeente in Londen. In oktober 1933 begon hij daar en kon zo zijn oecumenische werk voortzetten. De anglicaanse bisschop Bell ondersteunde hem daarin. In de uitvoerige correspondentie met de bisschop vraagt Bonhoeffer steeds weer aandacht voor de kerkelijke situatie in Duitsland.

Fanö

Ondertussen vroeg de voorbereiding voor de conferentie van de Wereldbond die in de zomer van 1934 in Fanö, Denemarken, gehouden zou worden, alle aandacht. Het leverde ook problemen op met de leiding in Genève, die probeerde een goede verstandhouding met alle groepen in Duitsland op te bouwen. Ook in Duitsland zelf had men onvoldoende idee van het raffinement waarmee Hitler steeds weer mensen en groepen tegen elkaar uitspeelde. De Führer zelf bepaalde een datum voor kerkelijke verkiezingen en gaf daarbij alle ruimte aan de Deutsche Christen om invloed uit te oefenen. Mensen werden daardoor op grove manier geïntimideerd¹². In de loop van 1934 namen de Deutsche Christen de macht in de kerk over en Muller, een uitgesproken nazi, werd nu officieel aangesteld als rijksbisschop. De evangelische kerk was rijkskerk geworden en werd geregeerd

¹⁰ Bethge, pag. 276

¹¹ Zie hiervoor ook: Gerard den Hertog: Bonhoeffers "Theologisch advies: Staat en kerk" in zijn historische context, in: Edward van 't Slot (redactie): De politieke Bonhoeffer, Utrecht 2018, pag. 40vv.

¹² Zie hierover verder: Schlingensiepen, a.w., pag. 169vv.

volgens het model van de staat. Bonhoeffer spande zich in om de Duitse gemeenten in het buitenland hiervan los te weken. Hij spande zich ook ervoor in dat in Fanö het geluid van de Bekenkende Kirche zou doorklinken.

Bonhoeffer was niet alleen betrokken bij de voorbereiding van de conferentie in Fanö, hij nam ook mede de leiding op zich. Vooraf kreeg hij nogal wat kritiek omdat hij de nadruk wilde leggen op het vraagstuk van oorlog en vrede. Men vond dat hij zich teveel toespitste op het oorlogsgevaar. Blijkbaar was de ernst van de situatie nog niet voldoende tot iedereen doorgedrongen. Maar zijn optreden tijdens de conferentie maakt veel indruk. Hij houdt een lezing met als thema "De kerk en de volkerenwereld" en zijn verhaal wordt nog eens heel indringend toegespitst in een preek op 28 augustus¹³. Bonhoeffers inzet is: als Wereldbond zijn we onderdeel van de oecumenische beweging. We hebben Gods oproep tot vrede vernomen en onze taak is het om deze boodschap in de wereld naar voren te brengen. Het werk van de Wereldbond betekent het werk van de kerken voor de vrede onder de volken. Zij streeft naar het einde en de afschaffing van de oorlog. Niet alleen het vanuit Duitsland dreigende gevaar wordt hier benoemd, maar ook de middelen die in de oorlog worden gebruikt worden. Voor hem is elke oorlog vanaf nu ongeoorloofd. Ook nu weet hij het belijden te verbinden met een concrete stellingname in de actuele vragen. Vrede is geen open vraag, maar een met de komst van Christus zelf gegeven gebod. We beschouwen daarom de oorlogen in de wereld niet als een soort natuurwet. Heeft God heeft ons soms gezegd, dat we wel voor de vrede moeten werken, maar dat we daarbij voor de zekerheid ook tanks en gifgas nodig hebben? De weg van de kerk en van de oecumene is de weg die Christus gaat in de wereld. Steeds weer wordt ook hier herhaald, dat vrede gefundeerd is in Christus. Hij is onder ons als Gods woord van vrede. We zien hierin ook een heel praktische uitwerking van wat hij in zijn colleges al had ontwikkeld. Hij waarschuwt er voor vrede en zekerheid niet met elkaar te verwarren. Er is veel strijd en onzekerheid, maar geen strijd kan met wapens worden gewonnen. De enkele christen kan niet de vrede uitroepen. Ook een enkele kerk staat machteloos. En dan volgen woorden die heel veel indruk maakten. "Alleen het ene grote oecumenische concilie van de Heilige Kerk van Christus uit de gehele wereld kan het zo zeggen, dat de wereld tandenknarsend het woord van vrede moet horen en dat de volkeren blij worden, omdat deze kerk van Christus haar zonen in de naam van Christus de wapens uit handen neemt en hun de oorlog verbiedt en zo de vrede van Christus uitroept over de razende wereld". Het is duidelijk. Voor Bonhoeffer is de oecumene de kerk. En de kerk is geroepen ondubbelzinnig de vrede te verkondigen en de oorlog af te wijzen.

Er is sprake van een duidelijke ontwikkeling. Bonhoeffer had grote verwachtingen van de kerk. De kerk is Christus, daar klinkt het woord van God. Maar hij zag ook dat de Duitse kerk faalde in haar roeping. In zijn colleges over de kerk is hij duidelijk in zijn kritiek. Maar zijn visie is duidelijk. De kerk is niet gebonden aan volk of staat, ze is vrij en ze is in de wereld. Dat betekent een keuze voor de oecumene als kerk. In de oecumene leeft Christus. Maar ook steeds duidelijker wordt: de kerk is er omwille van de wereld. En daarbij staat vrede centraal. Een verdeelde wereld is in strijd met Gods bedoelingen. En dat vraagt opnieuw een keuze. In de toespraken van Bonhoeffer komen we geregeld een verwijzing tegen naar het oosten.

Gandhi

Vanaf het begin van de jaren dertig verlangt Bonhoeffer er naar nader kennis te maken met het oosten. Hij is geboeid door de geweldloze strijd die Gandhi voert in India. Het verlangen om zelf naar

¹³ GS I, pag. 216vv en 447vv. Het is niet altijd duidelijk wat in de toespraak en wat in de preek is gezegd. Voor Bonhoeffer vormden beide één geheel. Daarom zijn ze hier ook onder één noemer gebracht.

India te gaan en enige tijd te verblijven in een ashram houdt hem vooral na Fanö sterk bezig. Op 17 oktober 1934 schrijft hij een brief aan Gandhi, vol vertrouwen dat deze hem kan helpen¹⁴. “Ik weet dat u een luisterend oor hebt voor elke nood, waar dan ook, en ik vertrouw erop dat u niet zult weigeren mij uw hulp en advies te geven”. Hij spreekt over de verwarring en de geestelijke nood in Europa. Hij zegt ook dat de kerkelijke organisatie teleurstelt, men herkent niet het waar het echt om gaat. Alle tekenen wijzen er volgens hem op, dat alles heenwerkt naar een oorlog in Europa. Wat we nodig hebben is een levende christelijke vredesbeweging. “Het westerse christendom moet herboren worden uit de Bergrede”. Volgens hem zijn er grote westerse theologen, waaronder Barth, van wie veel te leren valt. “Maar er is niemand om ons de weg te wijzen naar een nieuw christelijk leven in compromisloze overeenstemming met de Bergrede”. Dan volgt de vraag of Gandhi wil meewerken aan een verblijf in India om de beweging van geweldloosheid te bestuderen. Bonhoeffer wacht met reikhalzend verlangen op antwoord en er volgt inderdaad snel een positieve reactie. Hij is welkom, maar de tijd schrijdt voort en Bonhoeffer voelt zich gedwongen om terug te keren naar Duitsland en deel te nemen aan het kerkelijk verzet.

5. Navolging en ethiek

Het komt er dus niet van. Na zijn terugkeer in Duitsland in 1935 wordt Bonhoeffer volledig in beslag genomen door de opleiding van predikanten in de Bekennende Kirche. Hij sticht een predikantenseminarie in Finkenwalde bij Stettin. Veel vroegere studenten komen bij hem terecht. Voor wat Bonhoeffer voor ogen stond bleek de seminarietijd van een half jaar veel te kort. Hij wilde een soort leefgemeenschap opbouwen. En zo ging hij met een kleine groep, waaronder ook Eberhard Bethge, verder. Het werd ook een oefening in nieuwe vormen van kerk-zijn. Daarnaast ging hij verder met colleges geven in Berlijn. Het was ook een tijd van felle strijd met de machthebbers. Ook in de oecumenische contacten had Bonhoeffer het moeilijk. Er waren velen die probeerden de kool en de geit te sparen. In de BK was er een neiging om zich aan te passen aan de situatie. En Genève wilde graag met meerdere partijen in contact blijven. Het ging tenslotte om een intern Duits probleem. Bonhoeffer benadrukt, dat er in werkelijkheid geen neutralen zijn. Er zal steeds weer gekozen moeten worden. Hij zegt, dat de BK ook de oecumene heeft geplaatst voor de waarheidsvraag. Dank zij de Olympische Spelen werden de critici van het systeem in 1936 nog betrekkelijk met rust gelaten. Hitler wilde goede sier maken, maar Bonhoeffer maakte zich geen illusies. In februari van dat jaar had hij al zijn taak als jeugdsecretaris van de Wereldbond neergelegd. Zijn bevoegdheid om les te geven aan de universiteit was hem ontnomen en Finkenwalde werd in 1937 door de politie gesloten. In augustus van dat jaar worden de oecumenische conferenties in Edinburgh en Oxford gehouden. Bonhoeffer was wel bij de voorbereidingen betrokken geweest, maar kon niet deelnemen. Maar zijn opvattingen klinken duidelijk door in Oxford. Zijn wens om een helder geluid te laten horen, vooral waar het ging om de behandeling van de Joden wordt beter gehonoreerd dan voorheen.

“Gemeinsames Leben” is een klein boekje waarin Bonhoeffer de bijzondere ervaring van de Finkenwalde-tijd neerlegt. De broederschap is geen menselijk ideaal maar goddelijke werkelijkheid. Uitgangspunt is Christus komen tot deze wereld. Voor samenleven is het uitgangspunt de vrijheid van de ander. Het zijn zomaar enkele gedachten uit dit steeds weer inspirerende verhaal¹⁵.

¹⁴ Tijdens het Bonhoeffer-congres in Stellenbosch (Zuid-Afrika), januari 2020, werd de vondst van deze brief bekend gemaakt. De brief is bewaard en verborgen gebleven in de Gandhi-archieven in New-Delhi. De vertaling waarvan hier gebruik is gemaakt, is van Prof. Dr. Edward van 't Slot.

¹⁵ Dietrich Bonhoeffer: *Gemeinsames Leben*, vele malen uitgegeven, opgenomen DBW (Dietrich Bonhoeffer Werke), deel 5. Nederlandse vertaling: *Leven met elkaar*, Zoetermeer 1999

Navolging

Temidden van alle drukte en spanningen verscheen in 1937 ook nog *Navolging*, een boek dat nog steeds velen inspireert¹⁶. Bonhoeffer wilde hiermee getuigenis afleggen van de waarheid. Het geloof belijden was voor hem gehoorzaam zijn aan de weg die Jezus had uitgetekend in de Bergrede. Geloof is dienst aan de wereld en de kerk moet loskomen uit haar verstarring. Het eerste deel geeft een zorgvuldige uitleg van de Bergrede, maar vermijdt een wettische toepassing. De Bergrede vraagt gehoorzaamheid en creativiteit. Daarbij past beter het woord inspiratie dan het woord wet. Bonhoeffer wil wel spreken van geboden, omdat daarin meer de kracht zit van een persoonlijk ervaren oproep tot navolging. Navolgen is met Christus op weg gaan. Dat betekent ook mee lijden, zoals Christus geleden heeft. “Door lijden zal de boodschap verder gedragen worden”. Met nadruk wijst hij daarbij een gezocht martelaarschap af. Maar er is wel het verduren, het doorstaan van de haat. Als oproep geldt vooral: blijf bij het Woord, en wees niet bevreesd. Het eerste deel eindigt met het verhaal van de uitzending. Er is geen wezenlijk verschil tussen de zending van de eerste volgelingen en de zending van de kerk. Christus spreekt tot ons niet anders dan tot de apostelen. Het gaat om het horen van het woord. Het tweede deel van *Navolging* is gewijd aan de kerk als het lichaam van Christus. In Christus bestaat de gemeente als een levend organisme. Ze is zichtbaar in de wereld en verovert een plaats in de wereld. Waar de broederschap (een gedateerde term, het is uiteraard gelijk aan zusterschap) is, daar is Christus. De kerk kent vrijheid, er is geen sprake van het knechten van mensen, geen streven naar macht over anderen.

Navolging bouwt voort op de colleges over de kerk, is er een pastorale toepassing van en is veel persoonlijker. Kerk van Christus zijn betekent onderweg zijn in de wereld, zoals Christus onderweg was en is. Doop en Avondmaal zijn heel wezenlijk, maar de structuren van de kerk spelen in dit boek geen rol. Het gaat in alles om het samenleven met elkaar en dat ook ervaren als samenleven met Christus.

Ethiek

In zijn ethiek gaat Bonhoeffer een stap verder¹⁷. Een kerngedachte in de ethische overwegingen is: de werkelijkheid van Christus omvat de werkelijkheid van de wereld. Er is geen werkelijkheid buiten de werkelijkheid van Christus. Alle vluchtwegen worden zo afgesloten. Bonhoeffer uit zich heel kritisch over het ethische, hij keert zich tegen het moeten. Maar er zijn tijden dat het morele niet meer vanzelfsprekend is, dat verbanden uiteenvallen. Dat zijn grenssituaties, waarin het moeten een plaats heeft.

Het gaat om de wereld. Het probleem is het negatieve oordeel van de kerk over de mondige wereld. Men kan toch niet christelijk zijn zonder wereldlijk te zijn. Dat vraagt een andere taal, afgestemd op de wereld. We hebben geen religieuze verhouding tot God als een denkbaar, allerhoogst, almachtig, perfect wezen – dat is geen echte transcendentie. Onze verhouding tot God is een nieuw leven in de deelname aan het bestaan van Jezus. Het “er zijn voor anderen” is de ervaring van transcendentie. Bonhoeffer verbindt deze gedachten met de christologie. Dat is ook de constante in zijn

¹⁶ Nachfolge, München 1963. In 2001 verscheen een Nederlandse herziene editie, achtste druk 2017 (Utrecht)

¹⁷ Dietrich Bonhoeffer: Aanzetten voor een ethiek. Samenstelling en vertaling: Gerard den Hertog en Wilken Veen, Zoermeer 2012. Zie ook mijn bijdrage: Dietrich Bonhoeffer. Een verlichte ethiek, in: Fred van Iersel (red.): Vredeseducatie in de krijgsmacht. Religie en Veiligheid. Deel V, Utrecht 2020, pag. 112-136.

ontwikkeling. In Christus zien we Gods uitgestoken hand naar de wereld. Wereldlijk zijn is consequentie van de incarnatie. Christus betekent: God en wereld verbonden in een eenheid. Christen zijn is wereldlijk zijn. Er is geen plaats waar de christen zich uit de wereld kan terugtrekken.

6. Tegen de valse religie

Op 9 april 1945 werd Dietrich Bonhoeffer in het kamp Flossenbürg op een gruwelijke manier ter dood gebracht. Het was in het zicht van de bevrijding vanwege zijn betrokkenheid bij het beramen van de mislukte aanslag op Hitler. De twee jaren daarvoor bracht hij door in de gevangenis. Vanaf april 1944 schreef hij vanuit de gevangenis een aantal brieven over het einde van de religie. Hij had de terreur van de valse religie aan den lijve ervaren. Hij had ook ervaren dat de kerken met de oude woorden niet opgewassen waren tegen het kwaad. Ze hadden grotendeels gezwegen. Daarom had hij ervoor gekozen mee te doen met het niet-religieuze verzet. Toch blijft hij de gelovige, de vrome mens. "Ik kom niet los van de vraag, wat het christendom of wie Christus op dit ogenblik voor ons eigenlijk is. De tijd dat je de mensen alles kon zeggen met woorden – theologische of vrome woorden – is voorbij en ook de tijd van innerlijk en geweten, kortom de tijd van de religie. Wij gaan een tijd zonder enige religie tegemoet. De mens, zoals hij op dit ogenblik is, kan eenvoudig niet langer religieus zijn". Hij vraagt zich af: "Hoe komt het dat deze oorlog geen religieuze reactie oproept in tegenstelling tot alle andere oorlogen uit de geschiedenis? Heel het fundament wordt weggebroken onder het ons vertrouwde "christendom"". Het gaat niet om het behoud van de religie, maar om de vraag, hoe Christus Heer kan worden ook van een niet-religieuze wereld. "De vragen waar het om gaat zijn deze: wat betekent een kerk, een gemeente, een preek, een liturgie, een christelijk leven in een areligieuze wereld? Hoe spreken wij over God zonder religie, dus zonder tijdgebonden vooronderstellingen van metafysica, psychologie, enz., enz.? Hoe spreken we "werelds" over God (misschien kunnen we er niet eens meer over "spreken" zoals tot nu toe), hoe zijn we christen op een "a-religieuze-wereldse" manier, hoe zijn we "ek-klesia", uitgeroepen, zonder onszelf te beschouwen als religieus bevoorrechten maar integendeel als totaal behorend bij de wereld? Dan is Christus niet langer voorwerp van religie, maar iets heel anders. Hij wordt werkelijk Heer van de wereld".

Een mondige gemeente

De christelijke gemeente zal zichzelf moeten zijn zonder te vervallen in een religie die alleen maar gebruik maakt van de zwakheden van de mens. "Religieuze mensen spreken over God zodra hun menselijke kennis hen in de steek laat (vaak ten gevolge van denkluïheid) of zodra menselijke krachten te kort schieten. Het is altijd weer de deus ex machina. Die ze laten opdraven als schijnoplossing voor onoplosbare problemen, of als kracht wanneer de mens te kort schiet".

Voor Bonhoeffer is de tijd voorbij, dat God kan worden aangeroepen om daden van mensen te rechtvaardigen. Hij noemt dat een "angstig ruimte uitsparen voor God". In moeilijke jaren hadden de mensen vaak een aparte ruimte voor de religie. Dat was een vlucht. Ondertussen konden ze het gruwelijke onrecht laten bestaan of negeren. Voor Bonhoeffer was het duidelijk, dat hij zelf geroepen werd tot daden. Hij noemt dat "het lot in eigen hand nemen". Daarom deed hij mee met het niet-religieuze verzet tegen de terreur. Dat deed hij als de mondige mens, die moet leven in deze wereld "etsi deus non daretur", alsof er geen god bestond. Dat houdt ook in zwijgen over God. Maar niet volledig. "Ik zou over God willen spreken, niet aan de grenzen, maar in het centrum, niet bij zwakheid, maar bij kracht, dus niet bij dood en schuld, maar bij het leven en het goede van de mens. Aan de grenzen lijkt het me beter te zwijgen en het onoplosbare onopgelost te laten".

Perspectief

We moeten ons weer bezinnen op de basiselementen van ons kennen. "Wat betekenen verzoening en verlossing, wedergeboorte en heilige Geest, liefde voor de vijand, kruis en opstanding, leven in Christus en navolging van Christus? Deze begrippen liggen zo ver van ons af, dat we er bijna niet meer over durven praten. In de overgeleverde woorden en handelingen vermoeden wij iets volkomen nieuws, iets revolutionairs, maar we kunnen het nog niet bevatten of onder woorden brengen". Dat schrijft Bonhoeffer in de doopbrief aan zijn petekind, mei 1944. Hij greep daarin vooruit naar de tijd dat de oorlog voorbij zou zijn. Niets zal dan meer hetzelfde zijn. We gaan een tijd van grote veranderingen tegemoet. Hij spreekt van een revolutionaire tijd. De wereld is grondig overhoop gehaald. Er zal een nieuwe generatie opstaan. Voor zichzelf en zijn generatiegenoten vraagt hij zich af: "zijn we nog bruikbaar?". "Onze generatie zal niet tot taak hebben nog eens "grote dingen te zoeken", maar onze ziel te redden uit de chaos, ze te behoeden als het enige dat wij als buit konden wegdragen uit het brandend huis". De ziel, dat is de kern, de bron of de inspiratie, moet echter bewaard blijven, want "uit haar kracht zullen jullie (jongeren) een nieuw en beter leven ontwerpen en bouwen". Hij signaleert nog eens hoe alles in de storm van het geweld hem als het ware bij de handen is afgebroken. "Wij dachten, dat wij slaagden in het leven door redelijk te zijn en het goede te doen en als beide faalden, zagen wij geen mogelijkheden meer open. Ook in de historische ontwikkeling hebben wij telkens weer het belang van het goede en redelijke overschat". Er is een duidelijk perspectief. De kerk is veel te lang bezig geweest met zichzelf. "Onze kerk, die in deze jaren gevochten heeft voor zelfbehoud alsof ze een doel was op zich, is niet in staat het verlossende woord te brengen aan deze wereld en de mensen. Daarom moeten de oude woorden wel hun kracht verliezen en verstommen. Ons christen-zijn zal in deze tijd bestaan uit slechts twee elementen: bidden en onder de mensen het goede doen. Elk denken en praten en organiseren van christenen moet herboren worden uit dat bidden en dat doen". De kerk is in de smeltkroes "en iedere poging om haar voortijdig weer een machtige organisatie te geven, zal een vertraging betekenen in haar verandering en zuivering". Maar er komt een dag "dat er weer mensen geroepen worden om zo Gods Woord te spreken dat de wereld erdoor verandert en zich vernieuwt. Het zal een nieuwe taal zijn, volkomen areligieus misschien, maar bevrijdend en verlossend als de taal van Jezus. De mensen zullen ontsteld zijn maar zich gewonnen geven aan haar kracht. Een taal van een nieuwe rechtvaardigheid en waarheid, een taal die de vrede verkondigt tussen God en de mensen en het komen van zijn rijk". Die dag komt, maar "tot die tijd zal de zaak der christenen verborgen zijn". Misschien niet meer zo groots en massaal als wij gewild hebben, "maar er zullen mensen zijn die bidden en het goede doen en wachten op Gods uur".